

Spis treści

Wstęp	7
1. Uwagi ogólne	7
2. Kryteria selekcji materiału	9
3. Zawartość części słownikowej	10
 Rozdział I	
Źródła wiedzy Bolesława Prusa o wojskowości w starożytnym Egipcie	13
 Rozdział II	
Klasyfikacja semantyczna leksyki militarnej	25
1. Nazwy ogólne	25
2. Struktura pionowa wojska (funkcje i stopnie wojskowe)	33
3. Struktura pozioma armii	37
3.1. Formacje i oddziały wojskowe – nazwy jednostek	37
3.2. Kategoria semantyczna zawierająca określenia żołnierzy ze względu na przynależność do określonych oddziałów lub rodzajów broni	38
4. Broń i środki walki, obiekty wojskowe	39
5. Uzbrojenie ochronne i urządzenia obronne	46
6. Ubiór żołnierzy	50
7. Życie wojskowe	51
8. Metaforyzacja wojny	52
 Rozdział III	
Obrazy działań wojennych i bitew	54
1. Manewry pod Pi-Bailos	55
2. Wojna z Libijczykami	57
 Podsumowanie i wnioski	61
 Literatura przedmiotu	67
 Słownik	69

Wstęp

1. Uwagi ogólne

Bolesław Prus, choć ciągle jest przedmiotem zainteresowania znawców literatury i języka końca XIX i początków XX wieku, nie doczekał się kompleksowego opracowania leksyki swojej twórczości. Ta publikacja jest kolejną próbą nadrobienia tego zaniedbania. Kolejną, ponieważ, idąc drogą wytyczoną przez badaczy pism Stefana Żeromskiego¹, sukcesywnie powstają opracowania, starające się uzupełniać informacje na temat zasobu leksykalnego poszczególnych pól tematycznych w twórczości Prusa. W monografii mojego autorstwa *Wyobraźnia poetycka Bolesława Prusa i Stefana Żeromskiego na przykładzie słownictwa topograficznego i nazw barw*, Bydgoszcz 2006 – analizie zostały poddane leksemy nazywające definicyjnie lub kontekstowo elementy topografii oraz nazwy barw. W roku 2012 ukazało się opracowanie słownictwa florystycznego – *Świat roślin w pismach Bolesława Prusa*. W dalszej kolejności przedmiotem zainteresowania stać się miało słownictwo militarne w całej twórczości pisarza, choćby ze względu na wpływ pewnych wydarzeń z młodości Prusa na całe jego późniejsze życie (mam na myśli udział w powstaniu styczniowym, odniesioną ranę w starciu pod Białą, późniejszą niezdolność współobywateli wobec powstańców). Najbardziej interesująca miała być analiza wpływu osobistych przeżyć pisarza na obraz wojny w jego twórczości. Jednak w czasie ekscerpcji materiału okazało się, że pod względem słownictwa dotyczącego wojska, wojny i wojskowości *Faraon* jest absolutnie wyjątkowy

---

¹ W 1995 roku narodził się pomysł stworzenia słownika pism Stefana Żeromskiego. Niezwykłość tego projektu polegała na tym, że miał powstać słownik oparty na zupełnie nowej tematycznej koncepcji. Koncepcję tę opracował zespół badawczy działający pod kierunkiem Pani prof. Kwiryny Handke (pomysłodawczyni projektu) i w ten sposób zaczęły ukazywać się kolejne tomy leksykonu tematycznego pism autora *Popiołów*. W roku 2002 wydawnictwo Universitas opublikowało siedem tomów monografii (t. 1, *Tom wstępny*, oprac. K. Handke; t. 2, *Przestrzeń*, oprac. K. Sobolewska; t. 3, *Dom*, oprac. E. Sękowska; t. 4, *Świat dźwięków*, oprac. B. Bartnicka; t. 5, *Świat barw*, oprac. K. Handke; t. 6, *Walka, wojna, wojskowość*, oprac. R. Handke; t. 7, *Myśl i mowa*, oprac. H. Sędziak). Nakładem tegoż samego krakowskiego wydawnictwa w 2007 roku ukazały się i kolejne tomy z cyklu (t. 8, *Świat doznań zmysłowych (węch, smak, dotyk)*, oprac. B. Bartnicka; t. 9, *Świat roślin*, oprac. S. Cygan; t. 10, *W kręgu meteorologii i astronomii*, oprac. M.J. Olszewska; t. 11, *Topografia*, oprac. M. Czachorowska; t. 12, *Miasto i wieś*, oprac. K. Sobolewska; t. 13, *Świat kobiet i mężczyzn*, oprac. K. Handke i R. Handke; t. 14, *Niebo i piekło*, oprac. M. Gabryś). Już po zakończeniu działania zespołu powstał kolejny tom: 15 w opracowaniu K. Szostak-Król: *Podróże, podróżowanie*, Kraków 2010, w przygotowaniu są kolejne.

i w porównaniu z innymi utworami pisarza stanowi najbogatsze źródło materiału językowego. Powieść Prusa o starożytnym Egipcie okazała się najbardziej „militarnym” dziełem w twórczości pisarza. Pozostałe utwory, zarówno nowele, opowiadania, jak i powieści, w znacznie mniejszym stopniu są nasycone leksyką związaną z wojną i militariami. Wyjątek stanowi kilka fragmentów z pierwszego tomu *Lalki*. Jedną relację z działań wojennych przedstawia pan Wirski, który brał udział w kampanii włoskiej. Nowy zarządca kamienicy Wokulskiego był we Włoszech, uczestniczył w zwycięskiej bitwie pod Magentą, towarzyszył Napoleonowi III w trakcie triumfalnego wjazdu do Paryża. Bardziej obszernie są wspomnienia Ignacego Rzeckiego, który wraz z Augustem Katzem przekroczył granicę węgierską i wstąpił do legionu polskiego. W powieści zamieszczony został także szczegółowy opis „jeneralnej”² bitwy.

W tej sytuacji zdecydowałam się poświęcić osobne opracowanie jedynie słownictwu militarnemu w *Faraonie*, aby pokazać wyjątkowość powieści pod tym względem, i aby leksyka militarna z egipskiej powieści, która dominuje nad słownictwem z tego kręgu tematycznego w innych utworach, nie zmieszała się z podobną z nowel, opowiadań i powieści, szczególnie z *Lalki*.

Podobnie jak publikacje dotyczące Stefana Żeromskiego, tak i ta monografia ma budowę dwudzielną. Składa się ze słownika oraz części interpretacyjnej.

Zasady redakcyjne słownika są analogiczne do tych wypracowanych przez zespół prof. Kwiryny Handke. Wyrazem hasłowym jest najczęściej rzeczownik podany w formie mianownika liczby pojedynczej, chyba że w całym korpusie tekstów leksem wystąpił tylko w liczbie mnogiej, wtedy w hasło pojawia się ta forma. Dalej umieszczone są ewentualne informacje na temat wariantów fonetycznych, informacje fleksyjne w przypadku form odbiegających od powszechnie obecnie używanych. Następnie w hasło znajdują się definicje słownikowe (i kontekstowe) uwzględniające wszystkie znaczenia wyrazów, także te przenośne. Obok leksemów rzeczownikowych wyrazem hasłowym są przymiotniki (7 hasel), wyraz hasłowy podany został w formie mianownika liczby pojedynczej rodzaju męskiego stopnia równego, przysłówki (1 hasło), substancywizowane przymiotniki (5 hasel) oraz substancywizowane imiesłowy (2 hasła). Każdy umieszczony w słowniku leksem ilustrowany jest trzema cytatami z pism B. Prusa, w przypadku gdy frekwencja danego leksemu jest mniejsza niż trzy, oczywiście cytatów jest mniej. W hasło znaj-

² Wyjaśnienie, która bitwa kryje się pod nazwą „jeneralna”, znajdujemy w *Leksykonie „Lalki”*: „Rzeckiemu szczególnie zapadła w pamięć bitwa, którą określa jako »jeneralną«. Wiemy, że odbyła się ona w trakcie wiosennej kampanii i była zwycięska. *Było to bodaj czy nie ostatnie nasze zwycięstwo* – dodaje stary subiekt. Do ostatniej zwycięskiej dla Madziarów bitwy doszło w czasie tej kampanii w czerwcu, ale rozmaite epizody i szczegóły topograficzne, przytoczone przez starego subiekt, dość wyraźnie wskazują, że Rzecki i Katz uczestniczyli w bitwie pod Iszasegiem, która odbyła się 6 kwietnia”. Hasło: *Węgierska Wojna Ludów*, [w:] *Leksykon „Lalki”*, pod red. A. Bąbel i A. Kowalczykowej, Warszawa 2011, s. 183.

dują się także informacje na temat łączliwości wyrazów, z podziałem na wyrażenia, zwroty i frazy (wraz z dokładną lokalizacją).

Część interpretacyjna jest całkowicie autorska i oprócz omówienia części słownikowej, zawiera charakterystykę ewentualnych źródeł, z których pisarz mógł czerpać informacje na temat wojny, wojska i wojskowości z czasów starożytnego Egiptu, omówienie słownictwa militarnego wyzyskanego przez Prusa w powieści oraz analizę obrazów działań wojennych zamieszczonych w *Faraonie*. Ostatnim elementem części analitycznej jest podsumowanie i wnioski płynące z analizy interesującego mnie słownictwa.

2. Kryteria selekcji materiału

Do słownictwa militarnego zaliczone zostały jednostki wyrazowe, które definitywnie lub kontekstowo mają funkcję nazywania wybranych elementów świata militariów. Tak więc szczegółowo materiał językowy tworzą:

- **ogólne określenia dotyczące wojska i wojskowości:** *armia, bataliony, oddziały, pułki, szeregi, wojsko*;
- **ogólne określenia żołnierzy:** *oficer, rycerz, wojownik, wojskowy, zbrojny, żołnierz*;
- **nazwy realiów życia wojskowego:** *hasło, komenda, koszary, manewry, marsz, musztra, odwach, rozkaz, warta, wóz obozowy*;
- **nazwy broni:** *balista, hełm, kamienie, kij, kosy, lanca, łuk, maczuga, miecz, napierśnik, pancierz, proca, puklerz, siekiera, strzały, tarany, tarcza, tasak, topór, włócznia, zbroja*;
- **nazwy jednostek – formacji i oddziałów wojskowych:** *gardia, jazda, kawaleria, konnica, korpus, legion, oddziałek, piechota, szwadron*;
- **nazwy stopni i funkcji wojskowych (przynależność do rodzajów broni):** *gwardzista, jeździec, kawalerzyści, kopijnicy, łucznicy, procarz, topornicy, włóczniearze*;
- **nazwy czynności związane z walką:** *pobić, uzbroić i zwyciężyć*.

W słowniku zebrane zostały wszystkie leksemy dotyczące wojska, wojny i wojskowości, we wszystkich użyciach ze wskazaniem dokładnej lokalizacji, bez względu na to, czy wyraz charakteryzuje się bardzo wysoką, średnią frekwencją, czy na kartach powieści pojawia się tylko raz. Wyrazy, które definitywnie opisują realia związane z militariami, pokazane zostały we wszystkich znaczeniach, którymi pisarz obdarzył daną jednostkę językową (nawet jeśli drugie znaczenie już nie wiąże się bezpośrednio z wojskowością). Leksemy, które można zaliczyć do interesującego nas kręgu tematycznego jedynie ze względu na kontekst, umieszczone zostały w części słownikowej tylko w znaczeniu bezpośrednio związanym z wojskiem, np. wyraz *kij* zaliczony został do materiału jedynie w sytuacji, gdy kontekst wskazuje, że to nazwa rodzaju broni (gdy nazywa element świata roślin – już nie).

3. Zawartość części słownikowej

Materiał leksykalny wyekscerpowany został, podobnie jak w przypadku analizy słownictwa dotyczącego topografii, słownictwa barw i florystycznego³, z *Wyboru pism* Bolesława Prusa: tomy 9-10 *Faraon*; wybór i opracowanie Irena Orlewiczowa, Warszawa 1957, wydanie Państwowy Instytut Wydawniczy, ze wspólnym wstępem pióra Marii Dąbrowskiej.

W części słownikowej znalazły się przede wszystkim, jako wyrazy hasłowe, pojedyncze rzeczowniki należące do wyżej wymienionych kręgów tematycznych. Do analizowanego materiału zaliczone zostały także wyrażenia składające się z rzeczownika i przymiotnika: *machiny wojenne*, *minister wojny*, *ministerium wojny*, *stan rycerski*, *traktat pokojowy*, *wóz obozowy* i *wóz wojenny*. Zdawać by się mogło, że wyrażenia *minister wojny* i *ministerium wojny* powinny znaleźć się w hasle *wojna* jako jednostki leksykalne pokazujące łączliwość tego wyrazu, ale ze względu na wysoką frekwencję tych wyrażen i ich bezpośredni związek z wojskowością stanowią osobne hasło. Wieloznaczność czy różnorodność desygnatów mogących się kryć pod wyrazem *wóz* podyktowały konieczność utworzenia osobnej całości z dodatkowymi określeniami *obozowy* i *wojenny*. Określenie zaś *machiny wojenne* stanowi całość, której rozdzielenie na pojedyncze elementy słownikowe traciło sens. Hasła przymiotnikowe: *bojowy*, *oficerski*, *wojenny*, *wojowniczy*, *wojskowy*, *zbrojny* i *żołnierski* pojawiły się ze względu na fakt, że określane przez nie desygnaty dotyczą wojny, wojska, związane są z wojną lub z wojskiem, używane są podczas wojny, w wojsku, są takie jak na wojnie, w wojsku, są charakterystyczne dla wojska i wojny. W materiale językowym pojawiły się także dwie formacje z dywizem: *generałowie-adiutanci* i *książę-wódz*. Drugie człony złożen mają za zadanie dookreślenie pierwszego elementu i spełniają funkcję precyzującą. W słowniku znalazły się także trzy rzeczowniki odczasownikowe: *rozkazywanie*, *wymaszerowanie* i *zbrojenie*, trzy formacje deminutywne – *forteczka*, *oddziałek* i *trąbka*, substancywizowane przymiotniki, jak: *konni*, *wojskowi* i *zbrojny* oraz substancywizowane formacje imiesłowowe: *polegli* i *zwyciężeni*.

Zabrakło w słowniku haseł czasownikowych, ponieważ określenia werbalne znalazły się i tak w artykułach hasłowych, w miejscach, w których pokazane zostały uwikłania danych leksemów z zakresu nomina militaria w obrębie zwrotów lub fraz. Właśnie w takich miejscach słownika odnajdziemy informacje, iż na przykład: bitwę można *przegrać* lub *wygrać*, pułki *rozpuścić*, armią *komenderować*, *dowodzić*, do wojska *werbować*, garstkę zbrojników libijskich *podbić*; że armia *zdobywa* i *atakuje*, a wojsko *rusza biegiem*, *wkracza* i *zajmuje* terytorium wroga.

³ Por. M. Czachorowska, *Wyobrażenia pisarska Bolesława Prusa i Stefana Żeromskiego na przykładzie słownictwa topograficznego i nazw barw*, Bydgoszcz 2006; eadem, *Świat roślin w pismach Bolesława Prusa*, Bydgoszcz 2012.

Tworzenie osobnych haseł dla czasowników agonologicznych jest tak naprawdę dublowaniem materiału słownikowego. Leksemy werbalne odnotowane są więc w słowniku zbierającym słownictwo militarne wyzyskane przez Bolesława Prusa, jednak nie jako osobne hasła, a w obrębie innych utworzonych haseł. Szczegółowe zaś omówienie tego typu zależności semantycznych odnaleźć można w części analitycznej.

Niektóre leksemy charakteryzują się bardzo wysoką frekwencją, jak *wojsko*, *oficer* czy *żołnierz*, inne natomiast zaliczyć należy do grupy hapax legomenów, jak choćby *fortyfikacje*, *garnizony*, *jazda*, *jeneralstwo*, *kołczany*, *legiony*, *patrole*, *podoficerowie*, *posiłki*, *puklerze*, *setnie*, *szwadron*, *tarany*. Wśród materiału językowego znalazły się wyrazy użyte przez pisarza jedynie w liczbie pojedynczej: *hasło*, *kompania*, *musztra*, *odwach*, *potyczka*, *salwa*, *sztab*, *zasadzka* lub jedynie w pluralisie: *bataliony*, *jeńcy*, *kawalerzyści*, *lance*, *pulkownicy*, *rekruci*, *sztydwa-chowie*, *topornicy*.

Zazwyczaj wyrazy w słowniku opatrzone zostały tylko jednym znaczeniem, ponieważ kontekst wskazywał na właśnie takie ich wykorzystanie przez Prusa na kartach powieści, jednak dwanaście leksemów kontekstowo opatrzone więcej niż jednym znaczeniem. Na przykład wyraz *armia* użyty został najczęściej w znaczeniu ‘wojsko, siły zbrojne’, ale też pojawił się w znaczeniu ‘wielka liczba ludzi’ – armia pracowników, armia robocza. Słowo *bitwa* pojawia się najczęściej w znaczeniu ‘starcie zbrojne, walka wojsk’, raz jednak użyte zostało przez Prusa w znaczeniu ‘bijałyka, bójka’. Inny leksem *walka* raz oznacza ‘zorganizowane działanie sił zbrojnych, dążących do osiągnięcia zwycięstwa przez zniszczenie przeciwnika za pomocą różnorodnych środków rażenia’, innym razem znaczy ‘bitwa, bój, potyczka’.

Sposób opracowania artykułu hasłowego i jego układ są identyczne jak te, wykorzystane przez twórców monografii poświęconych słownictwu Stefana Żeromskiego. Szczegółowe instrukcje redakcyjne słownika przedstawiła K. Handke w tomach wstępnych obu serii wydawniczych *Słownictwa pism Stefana Żeromskiego*⁴. Objaśnienia znaczeń analizowanych leksemów zaczerpnięte zostały ze *Słownika języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego [dalej: SJPD], w przypadku gdy chodziło o słownictwo specjalistyczne – objaśnienie podano za *Słownikiem uzbrojenia historycznego* Michała Gradowskiego i Zdzisława Żygulskiego⁵ Jun. oraz za opracowaniem *1000 słów o broni białej i ochronnym* Włodzimierza Kwaśniewicza⁶.

⁴ Por. *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, t. 1, *Tom wstępny*, oprac. K. Handke, Kraków 2002, s. 21-27 oraz *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego, Tom wstępny*, oprac. K. Handke, Kraków 2007, s. 22-30.

⁵ Warszawa 1998.

⁶ Warszawa 1981.